

Muraközy László*

A résztől az egészig Szellemi utazás Kornai Jánossal

A kötelező tisztelet megadása mellett, általában csak a nagy tudósok kiemelkedő eredményeit tartjuk számon, s kevésbé foglalkozunk magával a kutatási folyamattal, azokkal a kutatói és emberi dilemmákkal, amelyek ezekhez elvezettek. Pedig nemcsak a fontos gondolatok elsajátítása, felhasználása segíthet a kutatónak, hanem az alkotási folyamat, a gondolkodás „technológiájának” a megismerése. Annál is inkább, mivel a kutatói végcél sohasem lehet a reprodukálás, hanem mindig a meghaladás, az új keresése. A kortársak, a követők és különösen a leendő tudósok számára kevés kedvezőbb lehetőség nyílik a gondolat „teremtési folyamatának” megértéséhez, megérzéséhez, mint végigkövetni egy másik kutató útját. Akkor is, ha biztos tudja, a titok nem megfejtendő, a „technológia” nem átvehető, a nagy tudós egyénisége másolhatatlan. A tanulmány e folyamatra figyelve invitálja, Kornai János életművén keresztül, az olvasót egy szellemi túrára.

A csillagok nyomában

A rendkívül sokszínű emberi tevékenységek egyik legtitokzatosabb fajtája a gondolatok „termelése”, új gondolatok előállítása. A tudomány, a kutatás különböző ágaiban mindig az új gondolatok, az új elméletek viszik előre az évezredek megismerési folyamatot. A kutatások egy része szorosan összekapcsolódik, másik részében egymástól elválva külön utakon próbálnak előrejutni, s az el-elváló, majd ismét összefonódó nagy folyamatban felbukkannak, kikristályosodnak az új gondolatok, amelyeket az aranymosáshoz hasonlóan csak nagy fáradtsággal lehet felszínre hozni. S nagyon sokszor nincs is arany a folyam mélyén, hiába minden fáradozás. De ha van is, nagy tehetség, kitartás és szorgalom, és talán némi szerencse is kell a tudás aranyszemeinek felmutatásához. A tudás aranyszeme a kutató jutalma és ösztönzője. S hogy a sok kis mozzanatból, aranyszemből megszülessen egy szép „szobor”, a részből az egész, az még kevesebbeknek adatik meg. Ők az igazán nagy tudósok, akiknek alkotásai szegélyezik az emberi megismerés széles, kanyargó útját. Bármilyen jelentős egy tudós hozzájárulása a tudományhoz, mégis mindenki egy nagy egész része, lehetőségei mindig korlátozottak. „A tudósnak voltaképpen alázattal enyhített megalomániára van szüksége. Legyen elég önbizalma ahhoz, hogy kinyújtsa a kezét a csillagok után, de elegendő alázata is, hogy kiábrándulás nélkül megértse: sohasem érheti el őket” (Selye 1974:197).

Sokféle kép él a tudósokról; a tudománytörténet általában már tisztes távolságból igyekszik bemutatni munkásságukat, amikor az érintett már egyrészt „bebizonyított-

* A szerző a Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Karának tanszékvezető egyetemi docense.

ta”, hogy érdemes vele foglalkozni, másrészt szükségszerűen (örök) nyugalommal fogadja a különböző interpretációkat. De nemcsak a tudománytörténészek, hanem sokszor a későbbi kutatók is igyekeznek „ellesni” a kiemelkedő, maradandó gondolatok termelésének „technológiáját” a nagy életművek tanulmányozásával. S ekkor már nemcsak a végeredmény a fontos, hanem magának a kutatási *folyamatnak* az átélése, a kérdésekkel, kételyekkel, kitérőkkel, valamint magának a tudós személyiségének a megismerése. A kortársak, a követők és különösen a leendő tudósok számára kevés kedvezőbb lehetőség nyílik a gondolat „teremtési folyamatának” megértéséhez, megérzéséhez, mint végigkövetni egy másik kutató útját. Akkor is, ha biztos tudja, a titok nem megfejthető, a „technológia” nem átvehető, a nagy tudós egyénisége másolhatatlan. Ennek ellenére nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy megtudjuk, más hogyan gondolkozott, milyen kérdéseket tett fel magának, miért azt vizsgálta, amit vizsgált, hogyan következett az egyik lépés a másikkól, honnan tudta, hogy melyik a jó út, s ha eltévedt, miként talált vissza mégis az előrevivő útra, vagy ha mindenki szembe jött, honnan tudta mégis: ő halad a jó irányba.

Persze a fenti kérdésekre legritkábban tud válaszolni a tudománytörténet, hiszen az a megtalált arany szemekről szól általában, s nem az aranybányász fáradtságos, de izgalmas munkájáról, így nehéz megismerni a tudós élő személyiségét. Kivételes alkalom adódik azonban erre, ha maga a tudós nyílik meg előttünk, önmagát, életpályáját és kutatói személyiségét bemutatva. Ez a kitérülködés igen ritka, a szakmai elfoglaltság mellett talán azért is, mert kevés individuálisabb szakma van, mint a kutatás.

Mint a világhírű magyar tudós Selye János írta, a „legtöbb tudós annyira elmerül a munkájában, hogy a kutatási ágának a szaknyelvén írt publikációktól eltekintve a tudományról sohasem ír. Azt hiszem, ez nagyon nagy kár. Kiváló kutatók /.../ érdekes és ösztönző hatású könyveket írtak a tudós általános problémáiról napló, életrajz vagy a kutatás filozófiájával és pszichológiájával kapcsolatos esszé alakjában. Nem indokolt, hogy az olvasók a tudományt és a tudósok egyéniségét, a hivatásos írók műveiből ismerjék meg /.../. A tudósok /.../ mindenkinél alaposabban ismerik saját magukat és munkájukat. Az ilyen írás legnagyobb értéke talán az, hogy ösztönzi és tájékozódásukban segíti azokat, akik éppen elhatározták, hogy tudományos pályára lépnek” (Selye 1974:450).

Selye János maga megtette, amit más tudósoktól is elvárt, s a hatvanas évek közepén kiadta visszaemlékezéseit, amely semmit nem veszített mára sem aktualitásából. Ő maga ugyan természettudós volt, de könyve mindmáig izgalmas lehet a társadalomtudomány területén kutatók számára is. Valószínűleg nem egyedi, ami az individuális tudóst e könyv megírására bírta: a „legtöbb ember azt hiszi rólam, hogy tökéletesen beérem önmagammal, pedig ugyanúgy szükségem van arra, hogy valakivel közöljem gondolataimat, mint bárki másnak; sőt talán még inkább, hiszen az én szellememnek ’kedves tájakon nem tolong nyájas sokaság’. /.../ Szeretem a családi élet melegét. /.../ Ám az a megelégedettség és az a segíteni tudás, amely a legjellegzetesebb sajátom, a természet általános törvényeire való rezonanciából fakad. E törvények sokkal lenyűgözőbbek, semhogy csodálaton kívül más érzést is kelthetnének mindaddig, amíg rájuk vonatkozó felismeréseinket hiánytalanul meg nem osztjuk másokkal. Ez pedig a mi esetünkben nem könnyű dolog. Minél mélyebbre hatol az ember az ismeretlenbe, annál inkább fogyatkoznak az útítársai. Előrenyomulása élvonalában – ha csakugyan túljut azon a ponton, ahová addig bárki más elért – az ember végül magára marad” (Selye 1974:19–20). S amit a „magányos” tudós „nem mondhat el senkinek”, elmondja min-

denkinek. S akkor érdemes nagyon odafigyelni arra annak, aki kutat vagy majd kutatni szeretne. Mindenkinek csak egy élete van, *saját* útját járja, de mások tapasztalatai sokat segíthetnek, hogy *azt* meg is találja.

Kornai János egyedülálló szellemi utazás lehetőségét kínálja fel számunkra *A gondolat erejével* című önéletrajzi kötete (Kornai 2005) közreadásával. Aki nem sajnálja a fáradságot, és csatlakozik a szerzőhöz a közgazdasági gondolkodás, a kutatás, a kutatói és emberi magatartás számos kérdését gondolhatja át a kötet írójával együtt, és önmagába nézve is.

Egy életet csak egyszer él végig az ember

Az objektív elemzések nagy mestere – aki könyveiben, tanulmányaiban mindig szigorú következetességgel próbálta önmaga szubjektumát láthatatlanná tenni – „fegyvertárát” saját maga ellen fordítva áll elének új művében. Mint fogalmaz: másokhoz hasonlóan „tanúnak jelentkezem én is az önéletrajzommal” (Kornai 2005:14). Ez az egyéni témaválasztás azonban nem is áll olyan távol az eddigi munkásságtól. „Tulajdonképpen a tudományos igénnyel írott korábbi munkáimat is tanúvallomásnak szántam. /.../ Azokban minél teljesebb objektivitásra törekedtem. Most elkészültem ezek szubjektív kiegészítésével” (Kornai 2005:14). A szerzőt és munkáit ismerve nem meglepő, hogy ez a „szubjektivitás” nem köznapri értelemben értendő. A magánéleti szféra ugyanis csak érintőlegesen jelenik meg, bár ha rejtetten is, de a fényképek mellett az is sokat elárul, hogy ezt a könyvét édesanyjának ajánlotta. A szubjektivitást itt valójában a könyv tárgya jelenti, Kornai János, a gondolkodó.

„Intellektuális önéletrajzot” tartunk a kezünkben, másképpen fogalmazva, egy (ön)elméletlörtörténeti művet, amely azonban nemcsak a művekben tárgyasult gondolatokra támaszkodhat, hanem a tudós és az ember egész intellektusára és emlékezetére. A visszaemlékezés műfaja ötvöződik esszéik sorozatával. Kornai vizsgálódásának középpontjában saját szellemi fejlődése áll, mint írja: „mikor és mitől zilálódott szét és hogyan rendeződött újjá saját gondolkodásom, hogyan hatottak rám mások eszméi, és hogyan ütköztek össze az én elgondolásaim, elemzéseim és javaslataim másokéval. A gondolat állandó erőpróbának van kitéve” (Kornai 2005:15). Mindez azon, a könyv címében is vallott meggyőződésen alapul, hogy a gondolatnak modern világunkban is hatása van, s nemcsak az érdek, a pénz és a hatalom számít az egyén vagy a társadalom életének alakulásában. „Életem egész munkássága értelmét vesztené, ha nem lennék meggyőződve arról, hogy a gondolatnak van ereje” (Kornai 2005:15). A fentiekből is érzékelhető, hogy sok tekintetben valóban „rendhagyó” ez az önéletrajz, talán éppen azért, mert szerzője (és ez nála nem rendhagyó) következetes életművéhez és módszereihez. Kornai munkásságát, életfelfogását átszövi az egyéni felelősség felvállalása. Minden pillanat, minden tett, minden gondolat, része az egésznek, sohasem felejt el, hogy „egy életet csak egyszer él végig az ember” (Kornai 2005:219).

A Sámán és az Ifjú

Ha rátekintünk a könyv borítójára, két agyagszobrocska képe néz ránk, amelyeket mintegy 3500 évvel ezelőtt készítettek a mai Mexikó területén. A kis szoboregyüttes a *Sámán* és az *Ifjú* nevet kapta, és talán az egyik legszebb művészi megjelenítése a *Mester és Ta-*

nitvány ősi viszonyának. Az ifjú teste „élő” kérdőjelként jelképezi a tudásvágyat, magasba emelkedő keze az új generációk türelmetlenségét is mutatja, míg a mester nyugalmat és megértést áraszt, minden figyelme a tanítvány felé irányul, amit az ifjú vállára rakott keze is érzékeltet. A mester is volt egyszer tanítvány, és az ifjú is lehet egyszer mester. E szobrocskák választása a címlapra nyilván nem véletlen, és nagyon sok mindent érzékeltet. A mester nem mester tanítványok nélkül, a meg nem osztott tudás nem tudás, hiszen elvész, nem él tovább, nem fejlődik.



Az igazi tudós számára mindig meghatározóan fontosak a tanítványok, akikben tovább él a mester tudása, folytatják, kiterjesztik a kutatómunkát. A gondolat erejéről szól Kornai könyve, melynek igen fontos közvetítői a tanítványok. Kimondva-kimondatlan, Kornai intellektuális önéletrajza a tanítványok miatt is született meg. Persze a tanítványok köre szűken is és tágan is érthető és értendő. Azoktól kezdve, akik abban a szerencsében és megtiszteltetésben részesülhettek, hogy közvetlenül tanulhattak a tudóstól, legtöbbször a közös kutatás során, azokon keresztül, akik a tanítványok tanítványai voltak, egészen addig, akik egy-egy cikk vagy tanulmány olvasásán keresztül tanultak tőle. És ilyen tanítványok nemcsak Magyarországon, de világszerte is nagyon-nagyon sokan vannak.

A szobrocskák jelenleg a Princeton Egyetem múzeumában tekinthetők meg. Kornait sok szál köti Princetonhoz. 1972-ben tanított egy szemesztert az itteni egyetemen, majd 1974-ben állandó professzori állást is kínáltak számára itt, amit nem fogadott el (ugyanúgy, ahogy 1971-ben az angliai cambridge-i egyetem ajánlatát sem), nem akart Magyarországtól elszakadni. 1983/1984-ben Kornai nagyon fontos egy évet töltött ismét Princetonban. Itt érlelődött meg az elhatározás és az első vázlat a nagy szín-

tetizáló műhöz, a *Szocialista rendszer* című könyvhöz (Kornai 1993). Ekkor hívták meg vendégprofesszornak a Harvard Egyetemre, amit rendes professzori kinevezés követett, s ahol egészen 2002-ig tanított. (A Harvard Egyetem ajánlata a Stanford, a UCLA és az LSE meghívásával versenyzett). Állandó professzorként is, kivételes módon, mindig csak évi félét töltött a Harvardon – ez Kornai előfeltétele volt –, hogy a másikat itthon tölthesse. Magyarországhoz való ragaszkodásában az érzelmi okok meghatározóak voltak, de az életre szóló kutatási téma is ide kötötte.

Kornai 1972-ben Princetonban vendégprofesszorként tanítva figyelhetett fel a csendes egyetemi múzeumban a most címlapra kerülő, igen kifejező kis szoboregyüttesre. Fájó ellentét feszült a világhírű egyetem vendégprofesszori meghívása, számos egyetem felkérése, és a magyarországi egyetemi vezetők hozzáállása között. Kornai visszaemlékezésében talán ez az egyik legkeserűbb pont. Csak 1987-ben kapott magyarországi egyetemi állásajánlatot a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) akkori rektorától, 16 évvel később, mint Angliából a cambridge-i egyetemről. Hogy a tanítást, a tanítványokat, a gondolat továbbadását mennyire fontosnak tartotta, tartja, azt Kornai rektornak írott válaszelevele jól mutatja. „A Te kezdeményezésedre azután került sor..., amikor már elfogadtam a Harvard Egyetem meghívását. Hálás vagyok a Te figyelmedért, de azt kell mondanom: ez már túl későn jött. Egy életet csak egyszer él végig az ember; nem tudom, hogyan alakult volna az én életem, ha az MKKE előbb kezdeményezi a bekapcsolódásomat. Kijelenthetem: mielőtt végül is a Harvard ajánlatát elfogadtam volna, bármikor a megelőző három évtizedben kész lettem volna erőim jelentős részét az MKKE szolgálatába állítani. Egész tudományos pályafutásom során keserű és fájdalmas érzést okozott, hogy oda, ahol a fiatal magyar közgazdászokat kiképzik, engem nem hívtak meg oktatónak; nem kívánták megadni sem a tanársággal járó jogokat és szellemi befolyást, sem az ifjúsággal való szoros kapcsolat lehetőségét. Ez pótolhatatlan veszteség a számomra, amit más kutatási eredmények nem egyenlítenek ki” (Kornai 2005:219–220). Ezen a keserűségen néhány évi szakszeminárium-vezetés, és a Rajk Kollégiummal való kapcsolat sem enyhített, valamint az sem igazán, hogy a Harvard Egyetemen töltött közel két évtized alatt számos graduate-diák munkáját segítette. Nem enyhítette, nem enyhíthette igazán, mert Magyarország elsődlegesen fontos Kornai számára. Otthon van a világban, de Magyarországon van itthon.

Hiába tanított a világ egyik legrangosabb egyetemén, a Harvardon, könyvében érződik, milyen veszteségnek érzi a hazai nevelésből való kirekesztését. „Magyarországon sohasem bíztak rám egyetlen graduate-diákot sem. Fájó érzés erre gondolnom. A nyugati egyetemek nyelvén a professzor rendszerint akkor használja ’az én diákom volt...’ kifejezést valakivel kapcsolatban, ha adviserként segítette az illetőt a PhD graduate-programja keretében. *Ebben az értelemben* én senkiről sem mondhatom azt Magyarországon, hogy az én diákom volt. Néma kárpótlást ad az a tudat, hogy vannak közgazdászok, akik azt vallják: az én tanítványomnak tekintik önmagukat” (Kornai 2005:221). Tegyük hozzá, kivételes megtiszteltetés Magyarországon is, ha valaki valóban azt mondhatja magáról, hogy ő Kornai-tanítvány.

De Kornai kutatásai, felismerései az egyetemi szférából kizárva is egyre szélesebb körben terjedtek a cikkek és könyvek révén. Ezzel tanított. Tudatosan vállalva a politikától való távolmaradást, a tudományos kutatással, a gondolat erejével kívánt hatni. A kutatások eredményeinek legális publikálása sokszor politikai korlátokba ütközött. Ez sok kompromisszumot követelt Kornaitól. „Aki a tudományhoz hozzá akar járul-

ni, annak publikálnia kell az eredményeit. /.../ Ha tehát olyan országban dolgozom, ahol nincs szólásszabadság, ahol a legális publikálásnak politikai korlátai vannak, akkor ezekkel reálisan számolnom kell. /.../ Ez kezdettől fogva engedményeket követelt. Kész voltam engedményeket tenni, amíg azok nem ütköztek bele lelkiismeretem tiltásaiba” (Kornai 2005:263). A legális publikáció Magyarországon, a többi szocialista országban és nyugaton széles körben terjesztette, terjeszthette a kutatások eredményeit, amelyek tárgyilagos elemzése egyre több ember látásmódját befolyásolta, tudatosítva a szocialista rendszer irracionalitását és korlátait. Kornai így tanított „ittthon” is és külföldön is.

Álomtól a felfedezésig

Kornai János számára a gondolat erejével való élés, a közvetlen tanítás és a műveken keresztül hatás elsődlegesen fontos volt. A *Sámán és az Ifjú* kompozíció címlapra választása is jelzi ezt. A régészek szerint az ilyen szobrokat születésük idején „felöltöztették”, de évezredek múltán talán így „lecsupaszítva” sokkal jobban érzékeltetik, amit ki akarnak fejezni. Ez a borító mögötti tartalomra is igaz. Az olvasó fél évszázad sodrában a szerzővel együtt járhatja végig ezt a kivételes életpályát, a felszín mögé tekintve a gondolatok születése, egymásba fonódása és ütközése folyamatának, emberi motivációk mélyére nézhet. Kornai bizonyos történelmi távlatból tekint vissza saját életére és munkásságára. Ebben a nagy kérdésekre figyelő, a lényegtelen félrerakó, de mindvégig nagyon emberi vizsgálódásban igyekszik önmagát megérteni és megértetni. „Elsősorban magamat próbálom megérteni. Szeretném megmagyarázni, mikor mit gondoltam és miért, mi hatott gondolkozásomra és cselekedeteimre, mitől változtam. Szeretném megérteni azokat is, akikkel egyetértettem és akikkel nem értettem egyet, akik mellettem álltak és akik szembe fordultak velem. /.../ Nem törekszem másra ebben az írásban, mint korábbi, kutatási eredményeket közlő munkáimban: meg akarom érteni azt, amit vizsgálók” (Kornai 2005:14–15).

A szerzővel végigjárva a szellemi életutat, három fő szakaszt különböztethetünk meg. Az első időszak a történelem viharában való korai felnőtté válástól az ötvenes évek közepéig, második feléig tartott. A második korszakot a politikától, gazdaságpolitikától szigorúan távolságot tartó pozitív tudományt művelő kutatói időszak jelenti, mely egészen a rendszerváltásig tartott. A harmadik, napjainkig tartó években Kornai, a demokrácia adta történelmi felelősség tudatában, tudósként felvállalta a normatív megközelítést, a gazdaságpolitika átgondolását, és, hogy véleményével aktívan befolyásolja azt.

1944-ben 16 évesen elveszti édesapját, s maga is alig menekült meg a nyilasoktól. A gyerekkor hamar véget ért. A háború és az üldözések borzalmai után 1945 változásai – sokakhoz hasonlóan – Kornait is a kommunista eszmék körébe vonják. A *tőkét* Marxtól németül olvassa és dolgozza fel. Ennek hatására határozza el, hogy korábbi bölcsész érdeklődése ellenére közgazdász lesz. „Az a fiatalember, aki 14-16 évesen lázasan kereste százféle olvasmányban a világosságot, most hirtelen a napfény erejével kapta meg ebben az ezeroldalas műben. Noha a logika és a világosság gyakorolta rám a legnagyobb hatást, azt is tiszteltem és szerettem *A tőké*ben, hogy nem szürkén és közönyösen írt, hanem indulatosan. /.../ Ugyanakkor Marx nem rendelte alá érzelmeinek a logikai elemzést. Nem a tőkések gonoszságának tulajdonította a kapitalizmus okozta bajokat. Amikor évtizedekkel később a szocializmus kritikájával foglalkoztam, azt igyekeztem bemutatni, hogy különböző visszás jelenségek, mint a hiány vagy a növekedési hajszá,

nem egyes emberek hibájából, hanem magából a *rendszerből* fakadnak. Bizonyos, hogy ezt a szemléletet *A tőke* olvasásakor szívtam magamba, s mind a mai napig áthatja a gondolkodásomat” (Kornai 2005:50). A mozgalmi munka során 1947 nyarán a Szabad Nép szerkesztőségébe kerül, ahol gazdasági kérdésekkel foglalkozik 1955-ben történő eltávolításáig. 1953 után fokozatosan ismerte fel a rendszer hazugságait, s ez alapjaiban ingatta meg korábbi meggyőződését. Kornai eszméinek „változása nem racionális, hanem metaracionális síkon kezdődött. Kommunista hitem rendült meg, amikor rádöbbsentem az engem körülvevő hazugságra és kegyetlenségre. Világnézetem etikai fundamentuma omlott össze. /.../ Amikor már csalódottan és gyanakodva kezdtem revidálni magamban a korábbi elméleti meggyőződést, elkezdtem mind nagyobb határozottsággal alkalmazni egy másik kritériumot: az elmélet szembesítését a valósággal” (Kornai 2005:92). A Szabad Népnél a gazdasági vezetőkkel napi kapcsolatban volt, az országot járva pedig rengeteg részinformációhoz jutott, és nagyon sok negatív jelenséggel is találkozott, de egyetlen „pillanatig sem gondoltam arra, hogy a bajok szisztematikusak, magából a rendszerből fakadnak” (Kornai 2005:92). Kommunista hitén alapuló álmai korlátozták a sok-sok részmozzanatból a valóság meglátását. Ezek a tapasztalatok azonban, más keretbe illesztve, lényegesek voltak a későbbi életpálya szempontjából is.

1955-re szakít a marxizmussal, de még bízik a rendszer megreformálhatóságában. Nem az egyik elméleti iskolából lép át egy másikba, a marxizmust „írja le nullára”. 1955-ben a Politikai Bizottság határozata alapján eltávolították a Nagy Imre irányvonal mellett állást foglaló „lázado” taggyűlés meghatározó szereplőit, köztük őt is, a Szabad Néptől. 1955 júniusától áthelyezték a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetébe kutatónak, ahol – kényszerű eltávolítása éveit leszámítva – egészen 1992-ig dolgozott. Ezzel lezárult Kornai felnőtt életének első szakasza. A világevés után 1945-ben kezdődő álom nagyon keserűen, de életre szóló tanulságokkal ért véget. Felfedezte, hogy az eszme, a rendszer, amelyben „vakon” hitt, hazugságokra épül. Akármilyen köznapi, politikai vagy gazdasági kérdésben ezek után a legfontosabb mérce csak a valóság lehet és nem a hit vagy valamilyen eszmerendszer, áramlat dogmarendszere. Kornai a tapasztalatokkal felvértezve, keserű tanulságokkal a tudományos kutatás, a felfedezés területére lépett, s ezzel új szakasz kezdődött életében.

Kutatói és emberi axiómák

A megindult kutatómunka eredménye a következő évben egy kandidátusi disszertáció formájában jelent meg, amely könyv alakban *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* címet kapta (Kornai 1957). A fokozatosan magára találó Kornai a valóság megértésére törekszik. A könyv előszava jól jelzi ezt. „Vannak persze tucatjával tankönyvek, egyetemi jegyzetek, amelyek leírják gazdaságvezetési, tervezési módszereinket, ár- és bérrendszerünket stb. Ezeknek azonban van egy közös súlyos hibájuk: nem azt mondják el, hogyan működik ez a gazdasági mechanizmus a *valóságban*, hanem azt: hogyan működne, ha úgy működne, ahogy azt a szerzők szeretnék. *Új, eddig el nem végzett* feladatot jelent a hazai közgazdasági irodalmunkban annak összefüggő leírása: hogyan is működik a valóságban gazdaságunk mechanizmusa” (Kornai 1957:3–4).

A könyvben számos már későbbi fontos téma is megjelenik és körvonalazódik összefüggésük. Amint az összefoglaló fejezet fogalmaz, a „tanulmány eddigi részeiben áttekintettük a túlzott centralizáció különböző jelenségeit. Ezek a jelenségek nem vé-

letlenül léteznek egymás mellett, nem függetlenek egymástól, hanem összefüggő, egységes egészet alkotnak. /.../ Joggal mondhatjuk tehát, hogy a *túlzott centralizáció: összefüggő egységes mechanizmus, amelynek megvan a maga belső logikája, számos belső tendenciája, törvényszerűsége*” (Kornai 1957:185). A kiváló munkában már jól érzékelhető Kornai rendszerben való gondolkozása. A kutatás a tervmutatószám-rendszerekhez kapcsolódó konkrét kérdésekből indul ki, de mint írja, „hamar kiderült azonban, hogy ezt a kérdést nem lehet önmagában, gazdasági mechanizmusunk egyéb problémáitól elszigetelten vizsgálni. Ezért a kutatás témaköre kiszélesült, /.../ így vált lehetővé, hogy jelenlegi gazdasági mechanizmusunkat mint összefüggő rendszert vizsgáljuk meg” (Kornai 1957:3).

A rendszerszemlélet fontos eleme, hogy Kornai már itt nemcsak hogy a gazdasági mechanizmus egészét vizsgálja, de azt külön választja a társadalmi rendszer fogalmától. Egy társadalmi rendszernek több fajtája lehet, a szocializmusnak is és a kapitalizmusnak is. A „termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján többféle gazdasági mechanizmus működhet, mint ahogy a kapitalista termelési mód alapján is sokféle gazdasági mechanizmus létezhet” (Kornai 1957:169). Ki gondolhatta ekkor még, hogy a mondat második felében rejlő gondolat lesz majd fontos Magyarországon több mint három évtizeddel később, a rendszerváltáskor.

Módszerét is a valóság felé fordulás igénye határozta meg. Az egyedi kikérdezésekből jut el az általánosításokhoz. A Szabad Népnél töltött hosszú évek tapasztalatai is „újrarendeződve”, új axiómák mentén, számos építőkockát szolgáltatnak a *Túlzott központosság* megírásához. A korábbi gyökerektől való elválási folyamat megjelenik a mű nyelvezetében is, ami tudatosan és gondosan kerüli a marxista frazeológiát. Ez a továbbiakban is mindig jellemző maradt Kornai műveire.

A *Túlzott központosság* alapját képező kandidátusi disszertáció vitája 1956 szeptemberében nagy figyelmet keltett, a könyv maga 1957 elején jelent meg. A viharos hónapok után is, kutatói következetességgel, változatlan formában publikálja a művet. „A tudományos igénnyel készült munka igazságának próbaköve: állja-e az idő? Most néhány hónap alatt évtizednyi súlyú események zajlottak le hazánkban. Sokan szükségesnek érezték, hogy néhány hónap alatt megváltoztassák – talán nem is egyszer – felfogásukat számos alapvető politikai és gazdasági kérdésben. Én azonban úgy gondolom, ami igaz volt október 22-én az igaz maradt 24-én és 1957 januárjában is. A kérdés csak az: igaz volt-e *eredetileg* is. S mivel meggyőződése, hogy az 1955–56-os helyzetről az igazat írtam (– hogy joggal hiszem-e, azt majd kritikusaimnak kell megállapítaniuk –), nem dolgoztam át a tanulmányt” (Kornai 1957:6). A könyv 1958-ban angolul is megjelent az Oxford University Pressnél (Kornai 1994/1958), s elismerő visszhangja volt. Ez jelezte, hogy a kutatás jó úton jár, abban pedig a későbbiek szempontjából is fontos szerepet játszott, hogy a nyugati közgazdászok megismerhették Kornai nevét.

Kornai a következő időszakban, nehéz körülmények között, folytatta a *Túlzott központosságban* megkezdett irányt, de egyre inkább politikai korlátokba ütközött. Az ötvenes évek végére világos lett, hogy „igen kevés kedvező változás ment végbe a decentralizálás irányába, /.../ de ebből a kevésből is sok mindent visszarendeztek rövid idő elteltével. Ezt nyíltan kimondani, *ezt* a kutatási eredményt publikálni lehetetlen lett volna az adott politikai környezetben. Márpedig nem láttam értelmét annak, hogy az asztalfiók számára írjak. /.../ Úgy éreztem zsákutcába kerültem. /.../ Kialakult bennem, hogy nem elegendő a téma kisebb módosítása. Új kutatási irányt kell választanom. Ez

az irány a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazás volt” (Kornai 1957:142). A nehéz váltásnál, a semlegesebbnek tűnő terepre való visszahúzódásnál azonban már világos volt Kornai számára néhány, személyes magatartását meghatározó „axióma”, amelyekhez azóta is következetesen tartotta magát. „1. Szakítok a kommunista párttal. 2. Nem emigrálok. 3. Nem a politika, hanem a tudományos kutatás lesz a hivatásom. Nem vállalkozom a kommunista rendszerrel szembeni küzdelem hősie, illegális formáira. Tudományos tevékenységgel kívánok hozzájárulni a megújuláshoz. 4. Szakítok a marxizmussal. 5. Elsajátítom a korszerű közgazdaságtan alapismereteit. Tanulmányaimmal, kutatásaimmal a nyugati közgazdászszakma részévé kívánok válni” (Kornai 1957:144).

Elmélet kontra valóság

A hatvanas években Kornai János számára a matematikai módszerek alkalmazása lehetővé tette a politikai gyanakvás okozta nehézségek csökkentését. Ugyanakkor a matematikai módszerekben való elmélyülés sokban segítette a kapcsolódást a modern közgazdaságtudományhoz, a nyugati szakmához. A közgazdasági elméleti önképzés mellett egyre több lehetősége nyílt a nyugati közgazdászokkal való személyes találkozásra is. Megismerte, elsajátította, alkalmazta és megszerette a nyugati közgazdasági elméleteket. Választ keresett azokra a kérdésekre, amelyek az ötvenes évek közepétől történt „ébredéstől” kezdve állandóan és egyre jobban izgatták. Elmélyülése neoklasszikus elméletben egy idő után elégedetlenséggel, hiányérzettel párosult, mivel úgy érezte, hogy „ez az elmélet és a hatására kibontakozott sokféle kutatás, az átfogó neoklasszikus tudományos program nem ad választ a nagy kérdésekre, nem segíti elő a kapitalizmus és szocializmus mélyebb megértését, és nem ad kapaszkodót ahhoz, hogyan kell a világot „megjavítani”. /.../ A marxista elmélettől, amint azt már korábban leírtam, többek között azért fordultam el, mert nem szembesítette tételeit a valósággal. Most valami hasonló volt a benyomásom a neoklasszikus elmélettel kapcsolatban is. /.../ Nem a részekre, hanem az egészre vonatkozóan hiányzott nekem ez az „elmélet kontra valóság”-szembesítés. A kapitalizmus és a szocializmus egész rendszerére vonatkozó elmélet maradt ezzel leginkább adós” (Kornai 1957:190–191).

A kérdések, hiányérzetek és kritikai gondolatok előbb egy rövidebb, majd azt kibővítve egy hosszabb mű megírására késztették. Ez volt az *Anti-Equalibrium* (Kornai 1971), amelyben elég éles kritika alá vette a neoklasszikus iskola általános egyensúly-elméletét, a Walras-Arrow-Debreu-modellt. Hatalmas és részben meglepő vállalkozás volt, hogy egy keletről jött, fiatal közgazdász kérdőjelezi meg a mainstream közgazdálkodási gondolkodás alapjait. Kornai ma már önkritikusan értékeli visszaemlékezésében ezt a művet, rámutatva saját akkori hibáira, s kiemelve, amit most is időállónak gondol. A neoklasszikus elméletet nem öncélúan tanulmányozta, hanem eszközt keresett az őt foglalkoztató kérdések megválaszolásához. A marxizmustól elfordulva a nyugati közgazdászszakma részeként, annak eszközeivel kívánt választ kapni. A kérdések lényege viszont azonos maradt – milyen valójában a szocializmus? Miért hatékonyabb a kapitalizmus, mint a szocializmus? Megteremthető-e a piacgazdaság a szocialista rendszeren belül stb.?

A könyv megírása, fogadtatása, a körülötte lezajlott vita legfontosabb eredménye, hogy a marxizmussal való szakítása után Kornai egyre pontosabban tisztázta viszonyát

a helyette választott elméleti rendszerhez, jobban látta erősségeit és korlátait. „Ma sem vak hívőként, hanem kritikus szemmel tekintek a neoklasszikus iskolára. Mostanában úgy szoktam jellemezni magam, hogy fél lábbal benne vagyok a főáramlatban, fél lábbal pedig kinn. Vannak kérdések, amelyek megközelítésében együtt tempózom az árral, s vannak más kérdések, amelyekben továbbra is az ár ellen próbálok úszni” (Kornai 2005:206). Az elégedetlenség jelentős részben – mint láttuk – abból származott, hogy a szocializmus elméleti elemzéséhez, az ott felmerülő kérdésekhez sokszor nem adott (nem adhatott) választ. E válaszok megkereséséhez, levonva a tanulságokat az addigi építkezésből, tovább kellett lépni.

Úton a szintézishez

A hetvenes évekre Kornai sikeresen teljesítette a kutatói pályára lépéskor kikristályosodott célokat. A nyugati közgazdászszakma elismert tagja lett, anélkül, hogy emigrált volna; Magyarországon sikerült megőriznie szellemi integritását, és tudós munkásságát távol tartani a politikától. Tisztázta viszonyát nemcsak a marxizmushoz, de a neoklasszikus közgazdaságtanhoz is. Az is világossá vált számára, hogy a szocializmus rendszerének tudományos elemzése saját utat követel, „megszüntette-megőrizve” az elméleti gondolkodás széles folyamának eddigi eredményeit. Utólag már jobban látszik, hogy a hetvenes évekre a felkészülés megtörtént, s Kornai lépésről-lépésre közeledik a nagy feladat megoldásához, a szocializmus rendszerének átfogó elemzéséhez. Az időnkénti látszat ellenére mindvégig ez a legfontosabb kérdés Kornai számára. „Szó sincs arról, hogy hátat fordítottam volna a problémának. Erősen foglalkoztatott még azokban az években is, amikor egy sort sem írtam róla. Ahány könyvet vagy cikket olvastam, újra meg újra azt fontolgattam: mi következik belőlük a szocialista gazdaságra vonatkozóan. Emellett nem csak tanulás közben élt bennem ez a speciális érdeklődés. Éberen figyeltem, milyen változások mennek végbe a gazdaságirányítás gyakorlatában” (Kornai 2005:286).

Az 1968-ban kezdődő gazdasági reformot rokonszenvvel kíséri, de szemben a „reformközgazdászokkal”, korábbi kutatásai alapján a hetvenes-nyolcvanas évekre már szilárd a meggyőződése, hogy „a köztulajdon predominanciáján alapuló gazdaság nem fér össze azzal, hogy a gazdasági folyamatok koordinálásában a piac játssza a főszerepet. /.../ Az igazság az, hogy csak a kapitalista gazdaság lehet *igazi* (és nem álságos, szimulált) piacgazdaság” (Kornai 2005:287). Ugyanakkor a magyar reformfolyamat közelről folytatott „kritikus” elemzése új és új adalékot és inspirációt adott kutatásaihoz. A klasszikus rendszer megreformálása egy újabb viszonyítási pontot adott. Korábban csak a két nagy rendszert tudta összehasonlítani, most pedig a szocializmus bizonyos jellemzőinek változását és azok hatását figyelhette közeliről. A „reform problémaköre előtérbe került kutatómunkámban is. Már az *Anti-Equilibrumban* is több ponton érintette a témát. A *hiány* írásakor azt a gondolatot akartam sugalmazni, hogy a szocialista gazdaságra leginkább jellemző diszfunkcionális vonások a szocializmus *fundamentális* tulajdonságaival magyarázhatóak, és azokat a rendszeren *belüli* részleges reformok legfeljebb enyhíthetik, de nem szüntethetik meg. A *puha költségvetési korlát* jelenségére kifejezetten a félig reformált, látszatra profitorientált magyar gazdaság tanulmányozása hívta fel a figyelmet” (Kornai 2005:286). A sok fontos gondolatot felvető és összefoglaló *Erőltetett vagy harmonikus növekedés* (Kornai 1972) új területet, a növekedéseméletet érinti, de most is a szocialista fejlődés tapasztalataiból indul ki, miközben azokon túlmutató és

megfontolandó kérdéseket tárgyal. A következő évben az *Anti-Equilibrium*-ból kinövő *Gazdasági rendszerek vegetatív működése tanulmány* készül el (Kornai – Martos 1971). Az ezt a kérdéskört érintő kutatássorozat eredménye az 1981-ben megjelenő *Szabályozás árjelzések nélkül* című mű (Kornai – Martos 1981). Közben 1972/1973-ban egy évet tölt az Egyesült Államokban. Sokirányú kutatás, tevékenykedés közben érlelődik az átfogóbb mű gondolata.

1976 őszétől 14 hónapot tölt Stockholmban, ahol „összeáll a kép”, és elkészül *A hiány* (Kornai 1980). A könyv gyökerei az egész életpályába kapaszkodnak. Több évtized kutatásai után minden eddiginél jobban sikerül leírni a szocialista rendszer egészének működését. A részjelenségek mögött, azokból általánosítva magát a rendszert mutatja be. A „hiánygazdaságról” szólva többet, nagyobbat, mélyebbet akartam bemutatni, mint csupán a sajátos részjelenség előidézőit és hatásait. A hiánygazdaság az a *részjelenség*, amelyen keresztül bemutatatható az *egész*” (Kornai 2005:249). Az előzményeket ismerve megérthetjük azt a látszólagos ellentmondást, hogy mind Marx, mind Keynes fő művének erős hatása volt erre a munkára. „Marx egyik nagy úttörője volt annak a megközelítésnek, amely a gazdasági-társadalmi-politikai rendszerekre mélyen jellemző, sajátos diszfunkcionális tulajdonságokat próbálja felismerni és megmagyarázni. Ebben a vonatkozásban egyik példaképem volt és maradt” (Kornai 2005:248). Keynest újraolvasva „tudatosodott bennem a gondolat, hogy a mi hiánygazdaságunk a keynesi disequilibrium tükörképe. Ahogy Keynes számára a *munkanélküliség* alkotja azt a mindenki számára megfigyelhető jelenséget, amelyen keresztül bemutatathatja és vizsgálhatja a kapitalizmus bajait, számomra az ellenkező előjelű szindróma, a *hiány* tölthetné be ezt a szerepet az elemzésben. Ő a gazdaságnak azt az állapotát írta le, amelyben az eladó és a vevő közötti tranzakciókat a *keresleti korlát* határolja be. A termelő termelne többet is, az adott árakon, de elégtelen a kereslet. Én ennek a tükörképét, az ezzel ellentétes állapotot szeretném megérteni és megmagyarázni, nevezetesen azt a helyzetet, amelyben az eladó és a vevő közötti tranzakciókat a *kínálati korlát* határolja be. A fogyasztó vásárolna többet is, az adott árakon, de elégtelen a kínálat” (Kornai 2005:230).

A hiány itthoni publikálhatósága miatt Kornai gondosan mérlegelte a leírtakat, s a végső következtetések levonását is részben az olvasóra kellett, hogy bízsa. „A könyvben nem olvasható, hogy az általános, intenzív és krónikus hiánygazdaság oka a kommunista rendszer és ezért végérvényes megszüntetésének feltétele a rendszerváltás. A könyv nem írta le, hogy a rendszer, az alapvonásait tekintve igazából nem reformálható meg. Mégis számos olvasó egyértelműen ezt olvasta ki belőle” (Kornai 2005:253). A könyv 1980-ban jelent meg magyarul és angolul, majd francia, lengyel és kínai kiadás következett. Csehszlovákiában csak korlátozott körben olvashatták, a Szovjetunióban sokáig „szamizdatként” forgott. Nemcsak Magyarországon, de a többi szocialista országban is, Kínától Oroszorszáig, nagyon nagy hatása volt a közgazdászokra, gondolkodókra. Az ebben a könyvben bevezetett fogalom, a puha költségvetési korlát különösen nagy visszhangot váltott ki a nyugati közgazdászok körében is, s máig tartó fontos eleme Kornai munkásságának.

A hiány minden jelentősége ellenére a szocialista rendszer elemzésének csak egy részét fogta át. Fontos állomás volt az úton, de bővíteni kellett az elemzés körét. A Princetonban töltött 1983/1984-es akadémiai év során született meg az elhatározás egy szintetizáló mű megírása. Az új szintetizáló mű első része Helsinkiben készült el 1988-ban. *A szocialista rendszer* (Kornai 1993) befejezéséhez végül is 3 év kellett, amihez az

is hozzájárult, hogy 1989/1991-ben, a térségben bekövetkezett a politikai rendszerváltás. A történelmi pillanat aktív szellemi szerepvállalásra készítette Kornait, ami időt vett el az összegző műtől. Az életművet szintetizáló könyv tartalmát, lényegét nem érintették a történelmi változások. „Megnyugvással állapíthattam meg, hogy a könyv addigra már teljesen kész első felén szinte egy tollvonásnyit sem kellett változtatnom. A leírás és elemzés kiállta az első történelmi vihar próbáját. A könyv második felét, amely a reformokról szól, több ponton módosítani kellett és ki kellett egészíteni újabb szakaszokkal. Igaz, az eredeti fogalmazvány is a felemás reformok ellehetetlenülését helyezte kilátásba – ez azonban mégiscsak más, mint amikor ez az esemény (vagyis az 'ellehetetlenülés') valóban be is következik” (Kornai 2005:339). Három szempontból is 35 év szellemi életpályáját összefoglaló munkának tekinthetjük *A szocialista rendszert*. Először is tartalmilag. Kornai a témában szintetizálásra törekedett, a szocializmus politikai gazdaságtanát kívánta megírni. Másodszor, az intellektuális fejlődés, a szellemi iskolák, irányzatok kritikus áttekintése, állandó szembesítése a valósággal ekkorra már világossá tette Kornai számára, hogy honnan, mit fogad el, és mit nem. „Amikor összefoglaló munkámon dolgoztam, nem elégedhettem meg azzal, hogy egyszerűen „csatlakozom” valamelyik társadalomelméleti iskolához. Aki *A szocialista rendszert* megpróbálná beiskatulyázni valamelyik ismert dobozba, zavarba kerülne. Nem nevezhető sem marxista, sem neoklasszikus, sem keynesista, sem hayekista műnek” (Kornai 2005:341). Harmadszor teljes fegyverzetében megjelenik a rá jellemző módszer, a rendszerben való tárgyalásmód. „Amit most célul tűztem ki, az annak a megvilágítása: hogyan tevődik össze a részekből az egész. A politika, a gazdaság, a társadalmi viszonyok, az ideológia között szoros kölcsönhatás van, s együttesen alakítják a különböző csoportok és társadalmi szerepkörök magatartási szabályosságait. Szívesen nevezem ezt a megközelítést *rendszerparadigmának* [...]. Könyvemben nemcsak a konkrét témával, nevezetesen a szocialista rendszerrel kapcsolatos mondanivalómat akartam összefoglalni, hanem e rendszer elemzésével azt is szerettem volna szemléltetni, mi az a megközelítés, az a tudományos módszertan, amelynek alkalmazását szorgalmazom” (Kornai 2005:341).

A könyv általános elismerést keltett Keleten és Nyugaton egyaránt. Megjelenésekor sokszor felmerült, hogy „túl későn” született a nagy mű, hiszen mire elkészült, a tárgya, a szocialista rendszer Oroszországban és Kelet-Európában összeomlott. Az összeomlás Kornait önmagát is sürgette, hogy minél előbb fejezze be, ne hagyja, hogy a forradalmi pillanatban elveszen a tudományos érték. Közel 15 év múlva visszatérve még világosabban látszik, hogy *A szocialista rendszer* alapmű, megkerülhetetlen, ha valaki a szocializmus korszakával foglalkozik. Különösen érezhető ez, ha azokat a nemzedékeket látjuk már magunk körül, akik számára ez már történelem. Kornai hihetetlenül következetes, kitartó kutatómunkáját és a kérdés iránti elkötelezettségét ismerve a műnek meg kellett születnie. Hogy mikor? Mint maga fogalmazott: „korábban nem *tudtam* elkészülni a könyvvel, később nem *akartam*” (Kornai 2005:345). Valószínű, hogy a nyolcvanas években a szocialista rendszer bomlási folyamata megtermékenyítette ezt a kutatást, hozzájárult a szintézis kibomlásához, kiteljesedéséhez. Lehet, hogy rendszer végének része az igazság kimondása.

A tudós felelőssége

Miközben *A szocialista rendszer* megírása lezárt egy nagy szakaszt a kutató életében, a térségben felgyorsultak az események, megindult a politikai rendszerváltás. A történelmi forduló, mint annyi más embert, személyes életstratégiája átgondolására készítette Kornait. Nemzetközileg elismert tudósként, világos és kiforrott gondolatrendszerrel a nagy változásban is következetes maradhatott addigi elveihez. Egyetlen ponton határozott el változtatást. Mint láttuk az ötvenes évek végétől következetesen távol tartotta magát a politikától, az aktuális gazdaságpolitika formálásától. A szabad választások, a demokrácia kialakulása új helyzetet teremtett. Ezért úgy érezte: „nyitva kell állnom arra, hogy javaslataimmal segítsem az ország gazdasági talpra állását és a piacgazdaság felé való átmenetet. Eddig csak a pozitív tudományos munkára koncentráltam. Mostantól kezdve kapjon kellő hangsúlyt a normatív megközelítés, a gazdaságpolitikai feladatok átgondolása is” (Kornai 2005:353–354). A döntés nem meglepő. Hiszen a kutatói pálya választása Kornainál sohasem jelentett elzárkózást. Az ötvenes évekbeli döntésével kapcsolatban írottak mindvégig jellemezték magatartását. „Egy pillanatig sem éreztem, hogy a tudomány felé fordulva megszűnik a felelősségem az ország, az emberek iránt. 'Elkötelezett' tudományt akartam művelni” (Kornai 2005:109). A neoklasszikus iskola elleni kritikája egyik gyökere éppen az volt, hogy „nem ad kapaszkodót ahhoz, hogyan kell a világot „megjavítani” (Kornai 2005:191). A történelmi sorsfordulót jelentő rendszerváltásnál Kornai János „elkötelezett”: minden megszerzett tudásával azon van, hogy a világot „megjavítsa”.

A nagy téma szintetizálása után, közben, a történelem kínálja fel a folytatást, az ideális témát a kutató számára. Ha valóban elkerülhetetlen a szocialista rendszer összeomlása, akkor mi lesz utána, mi következik? Ha „veszít” az egyik gazdasági rendszer, akkor hogyan „nyer” a másik? Hogyan lesz a szocialista rendszerből tőkés gazdaság? Vagy van más lehetőség is, van „harmadik út” is? Hihetetlenül izgalmas kérdések ezek, és a történelmi laboratórium ajtaja váratlanul kinyílik a kutató elme előtt. „Tudományos munkáságomnak mindvégig központi témája volt a rendszer fogalmának megértése. Évtizedeken át foglalkoztam egymás mellett élő rendszerek összehasonlításával. Most egyedülálló alkalom kínálkozott annak megfigyelésére és értelmezésére, mit is jelent az, ha egymás után jelennek meg a különböző rendszerek” (Kornai 2005:388). *A szocialista gazdaság* 26 ország tapasztalataiból „desztillálta” a modellt, az általános elemzés mondanivalóját. Most ezen országok (illetve utódállamaik) túlnyomó részében megindul az átmenet, sokszínű tapasztalatokat kínálva. Más oldalról nézve persze túl közeli az események. Nagyon nehéz még általánosítani, tudományosan tiszta eredményekre jutni. A földrengés kellős közepén nem könnyű a távolságtartó elemzés. Az pedig még sokkal nehezebb, hogy előre tekintve befolyásoljuk az eseményeket, a követendő stratégiára javaslatot is tegyünk. Kornai a történelmi fordulatban ennek felvállalását is kötelességének érzi.

1989 augusztusában tartott előadásában – új elhatározásának megfelelően – az ország előtt álló gazdasági feladatokról beszélt. Ebből az előadásból nőtt ki a Magyarországon és világszerte nagy visszhangot kiváltó *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* (Kornai 1989). 1990-ben angolul is megjelent, *Az út a szabad gazdasághoz. Elmozdulás egy szocialista rendszertől: a magyar példa* címmel (Kornai 1990), majd ezt követően további 15 nyelven. Kornai szellemi fejlődésében már régen túllépett a hazai „reformközgazdászok” illúzióin. *A röpiratban* világosan kifejti, hogy egyetlen út van:

a valódi tőkés gazdaság következetes kiépítése. „Ha rangsorolni akarnám a könyvben meghirdetett üzeneteket, akkor a legfontosabbnak ezt minősíteném: ideje abbahagyni a szocialista rendszer toldozgatását. Nincsen harmadik út. /.../ Amikor ezek az országok szakítanak a szocialista rendszerrel, arra az útra kell lépniük, amely a kapitalista rendszerhez vezet” (Kornai 2005:358). Ez 1989-ben egyáltalán nem volt magától értetődő, de sajnos 15 év minden tapasztalata ellenére napjainkban sem lehetünk nyugodtak. „Valójában a 'harmadik út' víziója elpusztíthatatlan, és most éppen újra felvirradt a napja. /.../ A kapitalizmus elkerülhetetlenül tele van igazságtalansággal, az emberi méltóság megsértésével. Amikor éppen gazdasági bajok vannak, az emberek még inkább haragszanak a fennálló viszonyokra. A régi rendszert a legtöbben nem kívánják vissza, ám sokan rokonszenvvel fordulnak olyan gondolatok felé, amely az újat is elvetik. A gondolatok kavalkádjában megjelenik valamennyi, régről ismert változat: a 'népi' romantikus antikapitalizmus, a náci ízü bankárellelenség, a plutokrácia és karvalytőke elleni uszítás, vagy az új baloldali vízió, amely a multinacionális vállalatokat és a globalizációt démonizálja” (Kornai 2005:359).

Kornai számára a két rendszer közötti választás egyértelmű és örömteli módon a kapitalizmus javára történik, ám nem illúziók alapján, hanem mind a kettőnek elméleti és gyakorlati ismeretében dönt. Ismeri mind a két rendszer pozitív és negatív vonásait. Nincsenek illúziói a kapitalizmussal kapcsolatban, hiszen jól tudja, hogy nincsenek tökéletes rendszerek, csak az álmok birodalmában. Igyekszik mások számára is tudatosítani az igazi kérdést és feladatot: milyen kapitalizmust válasszunk és alakítsunk ki. „Sokféle kapitalizmus van. /.../ Nem az az igazi vitakérdés, végbement-e a rendszerváltás, hanem az, hogy az új rendszer melyik fajta konkrét megtestesülése irányába mozdulnak el az átalakulási folyamatok. Ehhez kapcsolódik a normatív kérdés: milyen irány felé szeretnénk elmozdulni” (Kornai 2005:390).

Az elmúlt közel másfél évtizedben reális várakozásokkal, féltő gonddal, szakmai következetességgel követte az eseményeket, igyekezett segíteni a legjobb út megtalálását. Kritikus helyzetekben és kérdésekben hangsúlyozottan kiállt a fontosnak tartott alternatíva mellett. Így tett 1992-ben, nyomasztónak érezve az ország gazdasági helyzetét, a Magyar Hírlapban írt egy nagyobb cikket, *Visszaesés, vesztéglés vagy fellendülés* címmel, felhívva a figyelmet a reálgazdaság növekedésének fontosságára (Kornai 1992). 1994-ben a súlyosbodó makrogazdasági helyzet hosszabb cikksorozat közzétételére ösztönzi. A Népszabadságban jelent meg *A legfontosabb: A tartós növekedés – A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról* címmel (Kornai 1994). A helyzetelemzés és a javasolt gazdaságpolitika szellemében közel volt az 1995-ös stabilizációnál követetthez. Kiáll az 1995-ös stabilizáció mellett, támogatja és elemzi a történeteket, többek között a Közgazdasági Szemlében 1996-ban megjelent *Külgazítás recesszió nélkül* című cikkével (Kornai 1996). A tudós próbál segíteni, a politika azonban nem tanul. „Sajnos azokat a nehéz dilemmákat, amelyek az 1990-es évek közepén vetődtek fel, nem lehet egyszer és mindenkorra megoldani. Alig telt el néhány év, és szinte minden kezdődött előlről. A 'gulyáskommunizmus' népszerűséget hajhászó, béreket könnyelműen emelő, állami pénzeket osztogató szelleme nem tűnt el végleg a Kádár-rezsim bukásával. Ez a szellem tovább él, s újra meg újra kísért. Folytatott itt populista gazdaságpolitikát azóta baloldali és jobboldali kormány, szocialista és konzervatív-nacionalista erők vezetésével. És ismételten feltámadtak a régről ismerős káros gazdasági tendenciák” (Kornai 1996:374).

A gazdaságpolitika mellett az egészségügy és annak reformja is vizsgálódásai középpontjába került. Ez sajátosan fontos a magyarországi „koraszülött jóléti állam” szempontjából, de tágabban nézve csaknem minden fejlett gazdaságban súlyos problémákkal küzd a ’jóléti állam’, melynek ez az egyik kulcsterülete. 1998-ban jelent meg egy kisebb könyve az egészségügyi reformról (Kornai 1998), amelynek továbbfejlesztett és átdolgozott kiadása angolul 2001-ben (Kornai – Eggleston 2001), itthon 2004-ben látott napvilágot (Kornai – Eggleston 2004). A kérdés elemzésénél Kornai nemcsak a szűk gazdaságkutatói szemléletet, hanem etikai megközelítést is alkalmaz. Ezt mutatja, hogy elképzeléseinél kiemelt követelményként az egyéni szuverenitást és a társadalmi szolidaritást emeli ki. Mind a gazdaságpolitikai, mind az egészségüggyel kapcsolatos munkáinál továbbra is következetesen igyekszik tudományos közelítést alkalmazni. A művek mondanivalója azonban gyakran el sem jut az átpolitizált társadalom szereplőinek tudatáig. Ahogy az egészségügyről szóló könyvüknek 2004-es átdolgozott kiadása kapcsán megjegyzi: olyan időben „került az olvasók kezébe, amikor az egészségügy reformjáról éles vita folyik. A szakmai eszmecserét mindinkább kiszorítják a dühödt és ellenségeskedő hangú politikai szócsaták /.../ Ki tudja, meghallgatásra talál-e majd a mi könyvünk halk és tárgyilagos hangja?” (Kornai 2005:377).

Kornai a rendszerváltást mind gazdasági oldalról, de ezen túlmenően etikai, erkölcsi elvei alapján is féltő örömmel üdvözölte, értékelte és értékeli ma is. Annak ellenére, hogy csalódás érte őt is a parlament, a politikai rendszer működése kapcsán, a térségben fellobbanó nacionalizmust érzékelve, a rasszizmus, antiszemitizmus különböző formáival találkozva. Összességében azonban tudományos tapasztalatai és emberi meggyőződése egyértelműen a pozitív megítélést indokolja számára. A rendszerváltás előtt – jól értesült optimistaként pesszimista volt, de a fordulat óta – jól értesült pesszimistaként – optimistává vált. „A rendszerváltás előtt pesszimizmusra hajlottam, de annak egy sajátos változatára. A pesszimizmus nem tarthat vissza a cselekvéstől. /.../ Ami engem illet, hangulatomban a rendszerváltás óta átbillent a pesszimizmus-optimizmus elegy összetétele az optimizmus javára” (Kornai 2005:395).

És a bizakodó ember, az optimista tudós megy tovább az úton. A „posztoszocialista átmenet problémáival, vagy még általánosabban szólva, a nagy történelmi átalakulások jellegzetességeivel fogok foglalkozni. Terveim szerint ez lesz a fő kutatási témám a jövőben” (Kornai 2005:406–407). Az átfogó téma további tágítása, a történelmi léptékű közelítés nem meglepő, hiszen Kornai Jánosról van szó. Szintén rá jellemző, hogy már a rendszerváltás előtt két-három évvel történészeket kérdezett arról, hogyan ment végbe nagy birodalmak bomlása és összeomlása.

A gondolat ereje

Az utóbbi években az egészségügyről, a jóléti államról szóló munkái is jól példázák Kornai tudományos életművének azt a lenyűgöző kettősségét, hogy miközben a fél évszázados munkásság hihetetlen következetességgel egy irányba mutat, a szocialista rendszer (összehasonlító) elemzéséről szól, eközben rendkívüli módon, „pazarlóan” sokszínű, sokirányú. „Azt hiszem, elmondható: csüggedés nélkül kerestem az új utakat. Egyszerre fogtam bele számos olyan vállalkozásba, amelyek bármelyike hosszú időre bőven kitölthetné egy kutató egész munkaidejét. Ami problematikus ebben a munkatílusban, az a haladás frontvonalának a szélessége. /.../ Nincs okom szégyenkez-

ni sem a kutatói output mennyiségéért, sem a minőségéért. Ám az input-output arány, utólag visszatekintve, ijesztő. /.../ Mint amikor a szobrász túl nagy márványtömbön kezdi el a munkát: túl sok értékes anyag és idő vész el, mire a szobrot kifaragja” (Kornai 2005:242). Nemcsak a matematikában, de a társadalomtudományokban sincs „királyi út”. A tehetség és az érzék mellett a kitartás és a hatalmas munka is előfeltétele a tudományos felfedezéseknek. Kornainak, mint láttuk, járatlan utakon kellett feltárnia a szocialista rendszer lényegét, s ez megsokszorozta a munkaigényt. Nem került könnyebb helyzetbe az átmenet kutatásánál sem, hiszen a történelem egyedi pillanatának vizsgálatánál sincsenek járt utak. „Sok nyugati kutatónak könnyebb dolga volt, amikor a kapitalista gazdaság egy-egy problémáját vizsgálta, hiszen már készen állt az a gondolati építmény, amelyhez hozzá kellett adnia a maga tégláját. A szocialista rendszer magyarázatához nem állt rendelkezésre ilyen kész építmény. Aki el akart jutni a valódi megértéshez, annak kitaposatlan utakon kellett járnia – s szinte elkerülhetetlen, hogy zsákutcába is tévedt, ahonnan vissza kellett fordulnia, és új ösvényt kellett keresni” (Kornai 2005:242). Kornai helyzetét egy régészéhez is hasonlíthatjuk, akinek egy értékes, ígéretes terepen rengeteg helyen kell ásatást végeznie, hogy rátaláljon arra, amit keres. Újabb és újabb feltárásokon keresztül körvonalazódik számára, hogy mi is rejlik a föld mélyében, mely ásatási helyhez, helyekhez kell visszatérnie, hogy mélyebbre ásson. Az egyik feltárás leletei közben segítik a másiknál találtak értelmezését, értékelését is. A tudás magasabb szintjén vissza-visszatérnek a fontos kérdések, leírásuk, elemzésük egyre teljesebb, egyre mélyebb lesz.

A részek sohasem vonják el Kornai figyelmét az egészről. Egyik legjellegzetesebb vonása munkásságának a rendszerszemlélet, az egyes jelenségek, kategóriák összefüggésben kezelése. Másik igen fontos jellemző a térben és időben való összehasonlító mozgás, komparatív kutatás. Harmadik lényegi mozzanatként azt emelhetjük ki, hogy számára a végső mérce mindig a valóság. Munkássága során a legfontosabb motivációja mindvégig a tudásvágy, legfőbb elismerése a tudás öröme, a megismerés, a gondolat szépsége. Igazi tudós. Mindezeket az egész életpálya során hihetetlen szakmai igényesség szövi át, mondhatjuk szigorúság, mindenekelőtt önmagával, de mindenki mással szemben is, aki kutatónak vagy tudósnak tartja magát. Kornai komparatív rendszer-elemzése magas elméleti igényvel, szigorú szakmai mércét alkalmazva a valóságot kutatta és kutatja. A megszületett gondolatot mindig tovább akarja adni, megosztani másokkal, tanítani. Örömet okoz számára a gondolat szépsége, és mélyen hisz a gondolat erejében.

Hivatkozások

- Kornai János (1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1958): *Overcentralization in the Economic Administration.* Oxford University Press, Oxford.
- Kornai János (1971): *Anti-Equilibrium.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1972): *Erőltetett vagy harmonikus növekedés.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kornai János (1980): *A hiány.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1989): *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében.* HVG Kiadó, Budapest.
- Kornai János (1990): *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: the Example of Hungary.* W.W. Norton, New York.

- Kornai János (1992): *Visszaesés, vesztéglés vagy fellendülés*. Magyar Hírlap, 25. évf., december 24., 12–13.
- Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.
- Kornai János (1994): *A legfontosabb: A tartós növekedés – A makrogazdasági feszültségekről és a kormány gazdaságpolitikájáról*. (5 cikkből álló sorozat) Népszabadság, 52. évf., augusztus 29., 11. p., augusztus 30., 11.p., augusztus 31., 11. p., szeptember 1., 11. p., szeptember 2. 11. p.
- Kornai János (1996): *Kiigazítás recesszió nélkül. Esettanulmány a magyar stabilizációról*. Közgazdasági Szemle, 43. évf. 7–8. sz. 585–613.
- Kornai János (1998): *Az egészségügy reformjáról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János – Eggleston, Karen (2001): *Welfare, Choice and Solidarity in Transition: Reforming the Health Sector in Eastern Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kornai János – Eggleston, Karen (2004): *Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy intézményi mechanizmusának reformja Kelet-Európában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (2005): *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kornai János – Martos Béla (1971): *Gazdasági rendszerek vegetatív működése*. Szigma, 4. évf. 1–2. sz. 35–50.
- Kornai János – Martos Béla (szerk.) (1981): *Szabályozás árjelzések nélkül*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Selye János (1974): *Az álomtól a felfedezésig. Egy tudós vallomásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.